

تاریخ دریافت: ۹۱/۲/۱۳

تاریخ پذیرش: ۹۱/۳/۹

نقش شبکه‌های اجتماعی مجازی در انقلاب تونس

نوشته

مرتضی نورمحمدی*

چکیده

یکی از پدیده‌های نوظهور در فضای مجازی، که امکان تشکیل اجتماع‌های مجازی را فراهم می‌کند، شبکه‌های اجتماعی مجازی است که به عنوان نیروی پیش‌رونده در تغییرات اجتماعی و سیاسی جوامع محسوب می‌شوند. در همین چارچوب، تغییرات سیاسی و اجتماعی که در دسامبر ۲۰۱۰ از تونس آغاز و سپس بخش اعظمی از خاورمیانه عربی را درنوردید، پرسش‌های مهمی را درباره نقش فناوری‌ها و ساختارهای نوین رسانه‌ای در جنبش‌های سیاسی معاصر برانگیخته است. بر این اساس، یکی از موضوعات مهم در ارتباط با تغییرات سیاسی و اجتماعی، نقش رسانه‌های نوظهور است. با توجه به اهمیت فزاینده شبکه‌های اجتماعی مجازی در تحولات سیاسی و اجتماعی جوامع، سؤال پژوهش حاضر این است که شبکه‌های اجتماعی مجازی چه نقشی را در انقلاب تونس ایفا کردند؟ فرضیه پژوهش حاضر این است که شبکه‌های اجتماعی از طریق تسهیل و تسریع ارتباطات میان معترضان و هماهنگی میان آن‌ها، تدوین برنامه‌ها، شکل‌دهی و جهت‌دهی به تجمعات معترضان نقش مهمی را در انقلاب تونس ایفا کردند.

کلیدواژه: شبکه‌های اجتماعی، انقلاب تونس، اجتماع‌های مجازی، اطلاع‌رسانی

مقدمه

بعد از استقلال تونس از استعمار فرانسه در ۲۰ ژوئیه ۱۹۵۶، تنها دو نفر زمام امور این کشور را برعهده داشته‌اند که هرکدام بعد از مدتی در صورت یک خودکامه تمام‌عیار و مستبد، آزادی‌های مشروع مردم این کشور را سلب کرده‌اند. حبیب بورقیبه ۳۱ سال بر تونس حکمرانی کرد، وی بعد از تمدید چندباره دوران ریاست جمهوری‌اش، در نهایت تصمیم گرفت که رئیس‌جمهوری مادام‌العمر شود یا در صورت امکان پسرش را به جانشینی خود برگزیند. در نتیجه، در سال ۱۹۷۵ بورقیبه از سوی شورای ملی تونس به عنوان رئیس‌جمهور مادام‌العمر تونس منصوب شد.

بن علی در نوامبر ۱۹۸۷ کودتا کرد و بدون خونریزی و اعمال خشونت، حبیب بورقیبه را از مسند قدرت کنار زد و با برگزاری انتخاباتی دیگر و کسب حدود ۹۹ درصد آراء، به جای وی نشست. رئیس جمهوری جدید اقداماتی در جهت شکوفایی اقتصادی و توسعه گردشگری که از منابع مهم درآمد ارزی این کشور است، انجام داد؛ اما رشد نامتوازن اقتصادی و وجود فساد اداری، موجب تداوم نارضایتی مردم می شد.

موج اعتراض های ضددولتی در سال ۲۰۱۱ زمانی آغاز شد که یک شهروند تونسی در شهر سیدی ابوزید به دلیل تنگدستی و فشار مأموران حکومتی اقدام به خودسوزی کرد. این عمل موجب قیام مردم و برگزاری تظاهرات گسترده و خشونت بار ضد دولت مرکزی شد. اعتراض به وضع بد اقتصادی، بیکاری، فساد اداری، فشار و اختناق روز به روز دامنه گسترده تری پیدا کرد. تغییرات سیاسی و اجتماعی که در دسامبر ۲۰۱۰ از تونس آغاز و سپس بخش اعظمی از خاورمیانه عربی را درنوردید، پرسش های مهمی را درباره نقش فناوری ها و ساختارهای نوین رسانه ای در جنبش های سیاسی معاصر برانگیخته است. بر این اساس، یکی از موضوعات مهم در ارتباط با تغییرات سیاسی و اجتماعی، نقش رسانه هاست. با توجه به اهمیت فزاینده شبکه های اجتماعی مجازی در تحولات سیاسی و اجتماعی جوامع، سؤال پژوهش حاضر این است که شبکه های اجتماعی مجازی چه نقشی را در تحولات کشور تونس و به ثمر رسیدن انقلاب ایفا کرده اند؟ ادبیات نظری غنی پیرامون نقش اینترنت در تحولات سیاسی و اجتماعی وجود دارد؛ برای مثال، کاستلز (۱۳۸۴) در سه گانه عصر اطلاعات، به تفصیل به ویژگی های جوامع در عصر اطلاعات (جامعه شبکه ای) اشاره می کند و بر مبنای جهان گیری اینترنت، نوید ظهور مردم سالاری اینترنتی را می دهد. روزنا و فاگن (۱۹۹۷)، انقلاب مهارت ها در توانمندی های تحلیلی و احساسی افراد به واسطه فناوری های اطلاعات و ارتباطات را بررسی می کنند و بر این اساس، استدلال می کنند که در جهان امروز (جهان آشوب زده- جهان پسا بین الملل) افراد می توانند نقشی همپای دولت ها در دگرگونی های سیاسی و اجتماعی ایفا کنند. بر این اساس، مارتینز و رانفلت (۱۹۹۷)، نشان می دهند که چگونه جنبش زاپاتیست ها در مکزیک، برای مخالفت با تصمیم دولت در آزادسازی واردات غلات، از قابلیت ها و امکانات اینترنت برای اظهار مخالفت و بسیج معترضان در سراسر کشور بهره گرفتند. به رغم ادبیات نظری غنی درباره نقش اینترنت در تحولات سیاسی و اجتماعی، پژوهش های علمی زیادی پیرامون نقش اینترنت در تحولات خاورمیانه - بیداری اسلامی - صورت نگرفته است. بیشتر آثاری که در این زمینه وجود دارد، صرفاً در قالب توصیفی و روزنامه نگاری، به تحلیل نقش تلفن همراه، اینترنت و شبکه های تلویزیونی در تحولات خاورمیانه و شمال آفریقا پرداخته اند (Comninos, 2011; Boughelaf, 2011; Stepanova, 2011). بر این اساس، فرضیه پژوهش حاضر این است که شبکه های اجتماعی از طریق تسهیل و تسریع ارتباطات میان معترضان و هماهنگی میان آن ها، تدوین برنامه ها، شکل دهی و جهت دهی به تجمعات معترضان، نقش مهمی را در تحولات تونس و به ثمر رسیدن انقلاب ایفا کرده اند.

۱. چارچوب نظری

یکی از مهم‌ترین وجوه عملکرد رسانه‌ها، اعم از سنتی و مدرن، تأثیرات مثبت و منفی آن‌ها در عرصه تولید، توزیع و اعمال قدرت سیاسی است. به همین سبب، نقش ارتباطات و رسانه‌های گروهی در زندگی سیاسی، به ویژه تأثیر این پدیده‌ها در توسعه سیاسی، رشد و تعمیق مردم‌سالاری از دیرباز مورد توجه پژوهشگران حوزه ارتباطات سیاسی بوده است. در دهه‌های پایانی قرن بیستم، با وقوع انقلاب اطلاعات و گسترش روزافزون دسترسی جوامع مختلف به اینترنت و شبکه‌های رایانه‌ای، کوشش‌های نظری بسیاری صرف یافتن الگوهای مناسب برای مطالعه اینترنت، ابعاد و تأثیرات سیاسی و اجتماعی آن شد.

مارشال مک‌لوهان یکی از متفکران برجسته علوم اجتماعی، استدلال می‌کند که رسانه‌های هر عصر ماهیت جامعه آن عصر را تعیین می‌کنند. از نظر مک‌لوهان، پیشرفت هر جامعه‌ای همزمان با رشد فناوری‌ها بوده است. جوامع انسانی از رسانه‌ها "فناوری" — از حروف الفبا تا اینترنت — اثر پذیرفته و بر آن‌ها اثر نهاده‌اند (سورین و تانکارد، ۱۳۸۹: ۳۹۳). مک‌لوهان، رسانه‌های ارتباطی را عصاره تمدن می‌داند و معتقد است که تاریخ به وسیله رسانه‌های غالب در هر عصر و زمانی هدایت می‌شود. رسانه‌ها آنچه را در یک دوره تاریخی اتفاق می‌افتد و با اهمیت به نظر می‌رسد، تعیین می‌کنند. اساسی‌ترین نظریه مک‌لوهان این است که مردم از طریق تعادلی با نسبت احساسات با محیط سازگار می‌شوند و رسانه غالب هر عصری، موجب مطرح شدن نسبت حس و ویژه‌ای می‌شود که همین امر بر ادراک انسان در مورد محیط پیرامون تأثیر می‌نهد (لیتل، ۱۳۸۴: ۷۳۰). مک‌لوهان به عنوان منادی ایده "دهکده کوچک جهانی"، با بیان جمله "وسیله پیام است"، تأثیرات شگرف فناوری بر الگوهای رفتاری و ساخت‌های اجتماعی را متذکر می‌شود (مک‌لوهان، ۱۳۵۱). مفهوم عبارت یادشده در این نکته مشهود است که در واقع، این وسیله یا فناوری است که مقیاس، صورت جامعه و اعمال انسانی را شکل می‌دهد و اداره می‌کند.

در این میان، اینترنت از مهم‌ترین جلوه‌های پیشرفت‌های فناورانه بشر در حوزه اطلاعاتی و ارتباطاتی است. یکی از پیامدهای اینترنت، شکل‌گیری اجتماعات فارغ از زمان و مکان است که هوارد رینگولد از آن به عنوان اجتماع مجازی (Virtual Community) یاد می‌کند. اجتماعات مجازی که مبتنی بر ارتباطات از طریق رایانه (Computer Mediated Communication (CMC) است، تجمع‌های اجتماعی الکترونیکی هستند که هر کجا افراد به شبکه‌های الکترونیکی دسترسی داشته باشند، برای اهداف کوتاه‌مدت یا بلندمدت در هر حوزه سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی روی شبکه ایجاد می‌کنند. در واقع، شبکه مراداتی که از طریق ارتباطات به وسیله رایانه پا به عرصه وجود می‌گذارند، اجتماعاتی مجازی هستند که گسترش آن‌ها نشانه زوال اجتماعات واقعی است (Lyon, 1997: 2).

اجتماع مجازی، فضای نوینی از تعامل میان افراد را در جهان مجازی فراهم می‌کند که تفاوت‌های اساسی با اجتماعات در جهان واقعی دارد. کنترل‌ناپذیری، نداشتن ساختار فیزیکی و سازماندهی شبکه‌ای، ویژگی‌هایی هستند که اجتماعات مجازی را از اجتماعات دنیای واقعی متمایز می‌سازند و به علت آنکه دولت‌ها بر اساس الزامات نظامات اجتماعی در دنیای واقعی عمل می‌کنند، چنین ویژگی‌هایی چالش‌های امنیتی متداوم و عمیقی را برای دولت‌هایی که می‌خواهند فعالیت‌های افراد در اجتماع مجازی را کنترل یا محدود سازند، ایجاد می‌کند.

یکی از پدیده‌های نوظهور در فضای مجازی، که امکان تشکیل اجتماع‌های مجازی را فراهم می‌کند، شبکه‌های اجتماعی مجازی (Cyber Social Networks) است که به عنوان نیروی پیش‌رونده در تغییرات اجتماعی و سیاسی جوامع محسوب می‌شوند. شبکه اجتماعی، وب‌گاه یا مجموعه وب‌گاهی است که به کاربران اجازه می‌دهد تا علاقه‌مندی‌ها، افکار و فعالیت‌های خودشان را با دیگران به اشتراک بگذارند و دیگران هم با آنان به اشتراک بگذارند. حجم وسیعی از اطلاعات از اقصی نقاط جهان شامل کوچک‌ترین حوادث تا وقایع مهم در این وب‌گاه‌ها جمع‌آوری و به تدریج تبدیل به منبع مهم اطلاعاتی برای انجام عملیات جاسوسی و کسب اطلاعات از وضعیت سیاسی و اجتماعی کشورها می‌شود. برخی از معروف‌ترین و پرکاربردترین شبکه‌های اجتماعی فضای مجازی عبارت‌اند از: مای‌اسپیس (Myspace)^۱؛ فیس‌بوک (Facebook)^۲؛ یوتیوب (YouTube)^۳ و توئیتر (Twitter)^۴.

یکی از مهم‌ترین تلاش‌های نظری برای بررسی تأثیر رسانه‌ها در تغییرات سیاسی و اجتماعی، مفهوم حوزه عمومی است که یورگن هابرماس طرح کرده است. حوزه عمومی در واقع، ایده یا مفهومی هنجاری است که در چارچوب کلی نظریه هابرماس درباره کنش ارتباطی و اخلاق گفت‌وگو جای دارد. از دیدگاه هابرماس، حوزه عمومی بخشی از حیات اجتماعی است که در آن شهروندان می‌توانند به تبادل نظر درباره موضوعات و مسائل مهم مربوط به خیر عمومی بپردازند. نتیجه این امر، شکل‌گیری افکار عمومی است:

مقصود ما از حوزه عمومی قبل از هر چیز، قلمرویی از زندگی اجتماعی ماست که در آن، آنچه به افکار عمومی منجر می‌شود، می‌تواند شکل بگیرد (هابرماس، ۱۳۸۴: ۳۰).

در حوزه عمومی، افراد نه برای کسب‌وکار گفت‌وگو می‌کنند و نه در مقام اعضای نهادهای قانونی یا دولتی. هابرماس بر آن است که حوزه عمومی عرصه حضور و مشارکت آزادانه و برابر همه شهروندان در گفت‌وگوی جمعی در جامعه مردم‌سالار است. در این عرصه، گفت‌وگو بر اساس معیار عقلانیت انجام می‌شود و ماهیت رهایی‌بخش عقل جمعی در آن تجلی پیدا می‌کند. هابرماس، تعبیر حوزه عمومی را در اطلاق به عرصه اجتماعی به کار می‌برد که در آن افراد از طریق مفاهمه، ارتباط و استدلال مبتنی بر تعقل، موضع‌گیری‌ها و جهت‌گیری‌های هنجاری اتخاذ می‌کنند که بر فرایند اعمال قدرت دولت، تأثیراتی آگاهی‌دهنده و عقلانی‌ساز

باقی می‌گذارد. به عبارت بهتر، افراد در حوزه عمومی از طریق مفاهمه و استدلال و در شرایطی عاری از هرگونه فشار، اضطراب یا اجبار درونی یا بیرونی و بر مبنای آزادی و آگاهی و در شرایط برابر برای تمامی طرف‌های مشارکت‌کننده در حوزه عمومی، مجموعه‌ای از رفتارها، مواضع و جهت‌گیری‌های ارزشی و هنجاری را تولید می‌کنند که به صورت ابزاری مؤثر برای تأثیرگذاری بر رفتار و عملکرد دولت، به ویژه عقلانی ساختن قدرت دولتی عمل می‌کند (نوذری، ۱۳۸۱). سه عنصر اصلی حوزه عمومی از دیدگاه هابرماس عبارت است از:

الف. حوزه عمومی به مکانی برای تبادل نظر نیاز دارد که برای همه قابل دسترسی باشد و امکان بیان و مبادله تجربیات اجتماعی و دیدگاه‌ها در آن‌جا وجود داشته باشد.

ب. در حوزه عمومی، مواجهه با دیدگاه‌ها و دیدگاه از طریق مباحث عقلانی و منطقی صورت می‌گیرد. به این معنی که انتخاب سیاسی منطقی تنها زمانی ممکن است که حوزه عمومی در وهله نخست، شناخت و درک آشکاری نسبت به گزینه‌های ممکن عرضه کند؛ به طوری که هر شخص بتواند از بین گزینه‌ها دست به انتخاب بزند. رسانه‌ها باید گسترده‌ترین طیف ممکن چارچوب‌ها یا چشم‌اندازها را عرضه کنند تا شهروندان نسبت به آنچه که انتخاب نکرده‌اند، نیز آگاه شوند.

ج. بازبینی و نظارت نظام‌مند و نقادانه بر سیاست‌های دولت، وظیفه اصلی حوزه عمومی است (اباذری، ۱۳۷۷).

یکی از موضوعات مهم در حوزه عمومی، ابزارهای ارتباطی حوزه عمومی است. از دیدگاه هابرماس، از آنجاکه محدوده جامعه جدید، فقط امکان حضور فیزیکی تعداد نسبتاً اندکی از شهروندان را امکان‌پذیر می‌سازد، رسانه‌های همگانی به نهادهای اصلی حوزه عمومی تبدیل شده‌اند (دالگران، ۱۳۸۰: ۱۹). در صورت گسترده بودن حوزه عمومی، ارتباط و مفاهمه میان افراد، مستلزم ابزار معینی برای پراکنش و انتشار عقیده و اثرگذاری است (هابرماس، ۱۳۸۴: ۶-۷). ابزارهای ارتباطی حوزه عمومی، به دو بخش اطلاعات و رسانه‌ها تقسیم می‌شود. رسانه‌ها، امکان برقراری ارتباط را مهیا می‌سازند و اطلاعات موجود را به اشتراک نظر می‌گذارند. بر اساس دیدگاه مک‌لوهان، رسانه‌های هر عصری ماهیت آن جامعه را تعیین می‌کنند (سورین و تانکار، ۱۳۸۹: ۳۹۳)، بر این اساس، در عصر اطلاعات مهم‌ترین رسانه، فناوری‌های نوین اطلاعات و ارتباطات است که تحولات بنیادین در تمامی ابعاد قلمرو حیات بشری ایجاد کرده است.

بخش اعظمی از تحولات بنیادین به واسطه فناوری‌های اطلاعات و ارتباطات، به ویژگی‌های این فناوری‌ها برمی‌گردد. نخستین ویژگی بی‌همتای فناوری‌های اطلاعات و ارتباطات، جهان‌گیری گسترش این فناوری‌هاست. این ویژگی باعث گردیده تا فناوری‌های اطلاعات و ارتباطات، نفوذ جهان‌گسترانه‌ای به دست آورند و در یک گستره جغرافیایی خاص و محدود ننگنند. به عبارت بهتر، فناوری‌های اطلاعات و ارتباطات تمامی مرزها را

درمی‌نوردند و از جهان مرززدایی می‌کنند. این مرززدایی و کم‌رنگ کردن مرزهای سنتی، زمینه تسهیل حرکت هرچه آزادانه‌تر کالا، سرمایه و افراد را فراهم می‌کند (Everard, 2000: 62). دومین ویژگی مهم و چشمگیر گسترش فناوری‌های اطلاعات و ارتباطات، کنترل‌ناپذیری و لجام‌گسیختگی آن است. گسترش فناوری‌های اطلاعات و ارتباطات به گونه‌ای است که در بسیاری از موارد حتی عاملان گسترش و زمینه‌سازان آن نیز نمی‌توانند آن را در کنترل خود درآورند (Cavelty, 2008: 67). ویژگی سوم که پیوند تنگاتنگی با ویژگی دوم دارد و البته سایر ویژگی‌های گسترش فناوری‌های اطلاعات و ارتباطات را تحت‌الشعاع قرار می‌دهد، قاعده‌گریزی در این پدیده است. این ویژگی به علت ماهیت شبکه‌ای فناوری‌های اطلاعات و ارتباطات است که نوعی وضعیت غیرسلسله‌مراتبی در عرصه‌ای که حضور می‌یابد، می‌آفریند. این وضعیت غیرسلسله‌مراتبی، محیط سنتی و پویای درونی آن را که نظام‌مند است هیچ شبکه‌ای را تحت تأثیر قرار نمی‌دهد (Mesko, 2006: 81). چهارمین ویژگی فناوری‌های اطلاعات و ارتباطات، که خصوصیتی بدیع و بدعت‌زا نیز به شمار می‌آید، ایجاد و گسترش جهان مجازی است. این ویژگی عرصه کنشگری را دوجوانی ساخته است: جهان واقعی و جهان مجازی. جهان واقعی همان عرصه سنتی کنشگری است و جهان مجازی، عرصه‌ای است که گسترش فناوری‌های اطلاعات و ارتباطات هر روز بر اهمیت و اثرگذاری آن می‌افزاید، به گونه‌ای که در حال حاضر رویدادهای جهان مجازی بر جهان واقعی سایه می‌افکند.

بر این اساس، در شرایط کنونی که جوامع بشری در عصر اطلاعات زندگی می‌کنند، فناوری‌های نوین ارتباطی و اطلاعاتی، به ویژه اینترنت، می‌تواند منجر به شکل‌گیری حوزه عمومی مجازی شود. اگر مؤلفه‌های اساسی حوزه عمومی را "گفت‌وگو"، "افکار عمومی" و "کنش" بدانیم، اینترنت بستر مناسبی برای ظهور و تجلی هریک از این مؤلفه‌هاست. افراد می‌توانند از طریق اینترنت به گفت‌وگو و تعامل پیرامون مسائل و موضوعات مورد علاقه بپردازند و از این طریق، افکار عمومی به عنوان "صدای مردم" شکل بگیرد و هریک می‌توانند در مخالفت یا موافقت با یک مسئله و موضوع اجتماعی و سیاسی دست به کنش بزنند. بنابراین، می‌توان گفت که در دنیای امروز، شبکه‌سازی اجتماعی نقش مهمی در تحولات سیاسی و اجتماعی جوامع ایفا می‌کند و می‌تواند به عنوان ابزاری برای اطلاع‌رسانی و هماهنگ‌سازی اقدامات در اختیار کاربران قرار گیرد. در واقع، اینترنت نقش مهمی را در گسترش و تقویت ظرفیت‌ها و مهارت‌های افراد و تضعیف کنترل دولت‌ها بر کنش‌های اجتماعی ایفا می‌کند.

شبکه‌های رایانه‌ای و اینترنت، افراد را قادر ساخته‌اند از یک‌سو، مهارت‌هایشان را در جهت انطباق بیشتر با نیازها و پیچیدگی‌های روزافزون جهان تغییر دهند و از سوی دیگر، با آگاهی از سبک زندگی و رفاه دیگر جوامع، سطح انتظارات و مطالبات از نظام‌های سیاسی متبوع خود را افزایش دهند. روزنا این تحولات را با عنوان "انقلاب مهارت‌ها" توصیف می‌کند که سه بعد تحلیلی،

احساسی و تصویری دارد و تمامی آن‌ها به طور عمده‌ای در اثر پیشرفت‌های فناوری‌های که ایده‌ها، اطلاعات و تصاویر را به زندگی مردم وارد می‌کنند، پدید می‌آیند (Rosenau, 2003: 233).

فناوری‌های اطلاعاتی و ارتباطاتی، اساس بهبود و ارتقای ظرفیت گردآوری و تحلیل اطلاعات را تشکیل داده‌اند. توزیع جغرافیایی این فناوری‌ها در بخش‌های وسیعی از کره زمین و کاهش هزینه‌های خرید و استفاده از آن‌ها به "مردم‌سالار شدن فناوری" انجامیده است. این وضعیت، فناوری‌های مذکور را در دسترس بیشتر افراد قرار داده است. افراد نیز آموخته‌اند که چگونه از فناوری‌های اطلاعات و ارتباطات از قبیل رایانامه، تالارهای گفت‌وگو و تلفن همراه استفاده کنند تا بتوانند علائق خود را بیان کنند و با سایر افرادی که اندیشه‌ها، هویت‌ها، یا تصاویر مشترکی از دشمن دارند، از طریق پیوندهای شبکه‌ای تعامل داشته باشند. این وضعیت، افراد را قادر می‌سازد تا برای بیان اندیشه‌ها و علائق، یا اجرای آن‌ها در سطح جهان، اجتماعات جدیدی را تشکیل دهند (Rosenau & Fagen, 1997: 655-86).

فناوری‌های اطلاعات و ارتباطات، ظرفیت‌های افراد در زمینه هماهنگی فعالیت‌ها از مجاری کنترل‌ناشدنی را افزایش داده‌اند و فرصت‌های جدیدی را برای نقش‌آفرینی و تأثیرگذاری بر روندهای داخلی و حتی منطقه‌ای و بین‌المللی در اختیار افراد قرار داده‌اند. یکی از نمونه‌های افزایش ظرفیت‌های فنی و مهارتی افراد، مبارزه اطلاعاتی جنبش زاپاتیست‌ها با فرایند آزادسازی تجاری در داخل منطقه تجارت آزاد آمریکای شمالی در سال ۱۹۹۲ از طریق اینترنت بود. اعضای این جنبش تصور می‌کردند اقدام دولت مکزیک در افزایش واردات غلات ارزان قیمت از خارج، سبک زندگی سستی را به خطر انداخته است. زاپاتیست‌ها با استفاده وسیع از اینترنت، به سرعت اطلاعات و پیام خود را در سراسر جهان منتشر ساختند و شبکه‌ای از گروه‌های حامی و یک نهضت بین‌المللی افکار عمومی را به راه انداختند که استفاده گسترده از روش‌های سرکوب را برای دولت مکزیک عملاً غیرممکن ساخت (Martinez & Ronfeldt, 1997: 374-82).

۲. شاخص‌های دسترسی به اینترنت در تونس

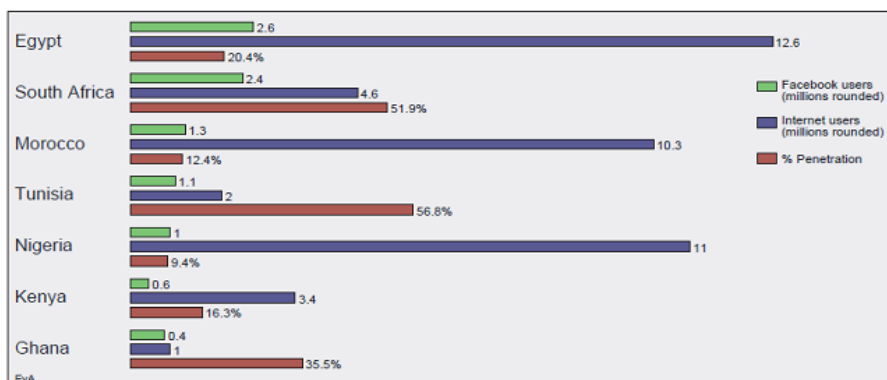
تونس در شمال مرکزی آفریقا، بین الجزایر و لیبی واقع شده است و مساحت آن ۱۶۴۰۰۰ کیلومتر مربع است. تونس دارای یک ساحل مدیترانه‌ای طولانی و کاملاً تحت تأثیر مدیترانه قرار دارد. در سرشماری سال ۱۹۹۴، جمعیت تونس ۸/۷۸۵/۷۱۱ نفر تخمین زده شد و جمعیت ۹/۶ میلیون نفر با نرخ رشد ۱/۶ درصد در سال ۲۰۰۰، به بیش از ۱۰ میلیون نفر در سال ۲۰۰۹ رسید. با توجه به اینکه، هدف محوری پژوهش حاضر، بررسی نقش شبکه‌های اجتماعی مجازی در انقلاب تونس است، بر این اساس، برخی از شاخص‌های کاربست فناوری‌های اطلاعات، به ویژه اینترنت در این کشور ارزیابی می‌شود.

جدول ۱ تعداد کاربران اینترنت در تونس، ۲۰۱۱

نام کشور	جمعیت (برآورد در سال ۲۰۱۱)	کاربران اینترنت در دسامبر ۲۰۰۰	کاربران اینترنت از ۱۱ تا ۳۱ دسامبر	درصد نسبت به جمعیت	کابرن فیس بوک از ۱۱ تا ۳۱ دسامبر
تونس	۱۰.۶۲۹.۱۸۶	۱۰۰.۰۰۰	۳.۸۵۶.۹۸۴	۳۶/۳ درصد	۲.۷۹۹.۲۶۰

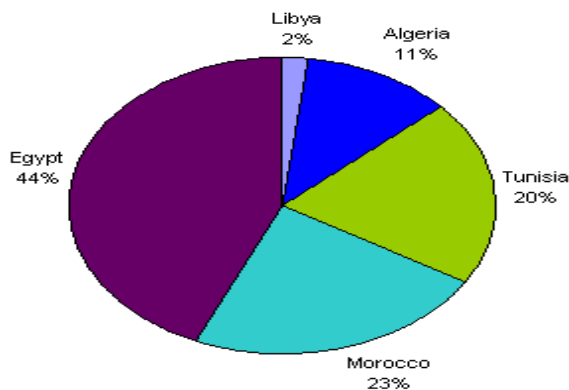
منبع: www.internetworldstats.com

نمودار ۱ تعداد کاربران فیس بوک در کشورهای آفریقایی

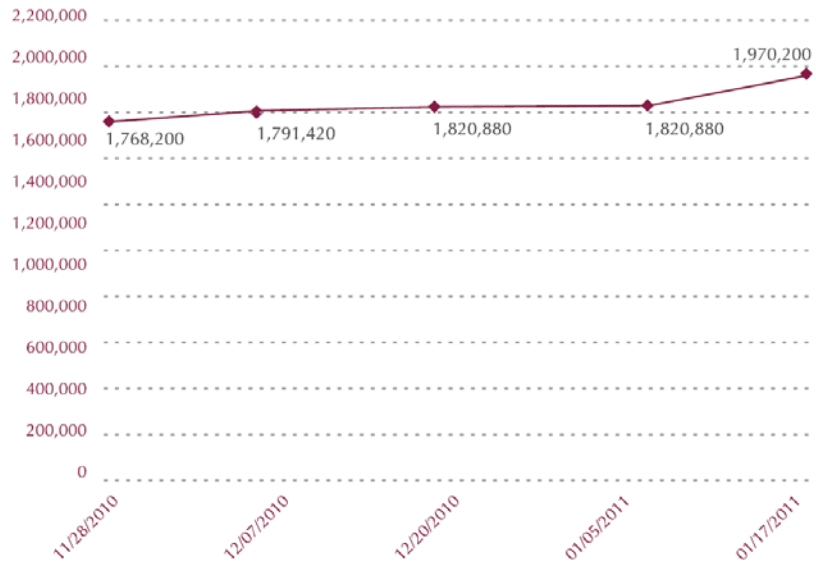
منبع: (Raof, 2010)

نمودار ۲ تعداد کاربران فیس بوک در آفریقای شمالی

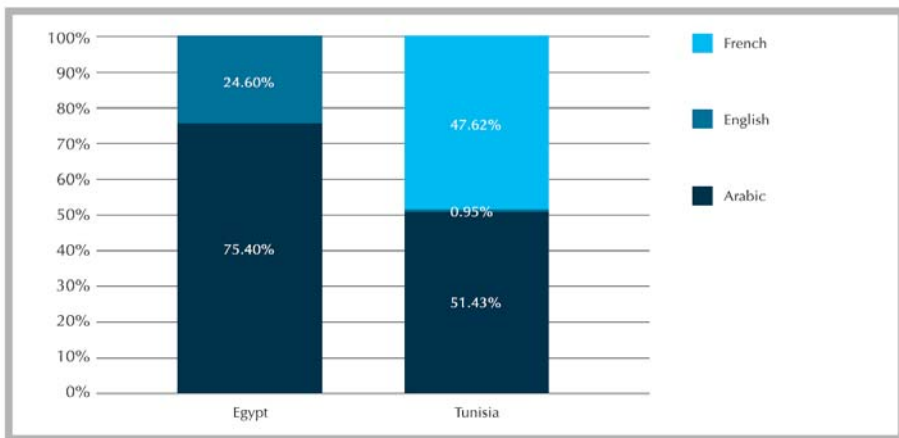

نمودار ۳ تعداد کاربران فیس‌بوک از اواخر نوامبر ۲۰۱۱ تا اواسط ژانویه ۲۰۱۱

منبع: (www.wamda.com)

نمودار ۴ زبان‌های اصلی مورد استفاده کاربران فیس‌بوک در جریان اعتراضات در مصر و تونس

منبع: (www.ArabSocialMediaReport.com)

۳. نقش شبکه‌های اجتماعی در انقلاب تونس

خیزش مردم تونس در روز ۲۶ آذر ۱۳۸۹ (۱۷ دسامبر ۲۰۱۰) آغاز شد؛ روزی که یک جوان دست‌فروش تونسی به نام محمد البوعزیزی در اعتراض به فقر و ظلم حکومت، خود را به آتش کشید. خودسوزی این جوان تونسی باعث شد که ابتدا دوستان و نزدیکان وی و سپس، مردم دیگر دست به اعتراض و تظاهرات بزنند. مردم به خیابان‌ها آمدند، اعتراضات خیابانی اوج گرفت و به شهرهای دیگر نیز سرایت کرد. مشت آهنین پلیس برای مقابله با مردم، باعث کشته شدن تعدادی شد و این خود منجر به خشم بیشتر مردم گردید و اعتراضات ادامه یافت.

تونس در ۲۳ سالی که از حکومت بن علی می‌گذشت، هیچگاه شاهد چنین حوادثی نبود. این کشور به باثبات‌ترین کشور آفریقایی معروف بود، اما به یک‌باره با موجی از اعتراضات مردمی - خیابانی بی‌سابقه روبه‌رو شد که کسی انتظارش را از مردم تونس نداشت. در ابتدای شکل‌گیری انقلاب تونس، بیشتر قریب به اتفاق شبکه‌های کشورهای عربی، اسلامی و غربی به دلیل رابطه خوب با دولت تونس، از پوشش حوادث این کشور خودداری کردند. دولت نیز، خبرنگاران را از رفتن به شهر یا شهرهای محل اعتراض و تهیه گزارش، فیلم و عکس منع می‌کرد؛ لذا آنچه از این شهرها منعکس می‌شد، تنها اخبار منابع غیررسمی و فیلم‌هایی غیرحرفه‌ای بود که به وسیله تلفن‌های همراه ضبط شده و به پایگاه‌های اینترنتی مخالفان دولت تونس و شبکه‌های اجتماعی - نظیر یوتیوپ و فیس‌بوک - راه می‌یافتند.

روند حوادث و رویدادها، نشان می‌دهد که شبکه‌های اجتماعی مجازی نقش مهمی را در اعتراضات تونس در دسامبر ۲۰۱۱ ایفا کردند. هرچند باید گفت که شبکه‌های اجتماعی علت اصلی وقوع انقلاب تونس محسوب نمی‌شوند و نقش آن‌ها بیشتر در روند انقلاب و تقویت توانمندی‌ها و مهارت‌های افراد برای به ثمر رساندن اعتراضات و گسترش دامنه بیداری در میان تعداد زیادی از مردم تونس است. بر این اساس، نقش شبکه‌های اجتماعی در انقلاب تونس را می‌توان در سه محور زیر بررسی کرد:

۳-۱. فراخوانی برای تظاهرات

یک روز پس از پخش اخبار مربوط به خودسوزی محمد البوعزیزی، دعوت برای تظاهرات گسترده از طریق شبکه‌های اجتماعی، به ویژه فیس‌بوک انجام گرفت. تا روز آخر انقلاب، تقریباً همه کلیپ‌های منتشرشده در اینترنت و شبکه‌های ماهواره‌ای، فیلم‌هایی بودند که با تلفن همراه ضبط شده بودند. رسانه‌های ماهواره‌ای و اینترنتی که هر دو از کنترل دولت تونس خارج بودند، روز به روز بر حجم مطالب درباره اعتراضات مردمی می‌افزودند. این روند، چرخه‌ای رو به شتاب را ایجاد کرد؛ یعنی اعتراضاتی انجام می‌شد، این اعتراضات در رسانه‌ها بازتاب می‌یافت و همین اطلاع‌رسانی بر حجم اعتراضات می‌افزود. مردم تونس به دو زبان عربی و فرانسوی

سخن می‌گویند و این عامل باعث دسترسی و بهره‌مندی حداکثری آن‌ها از رسانه‌های ماهواره‌ای و اینترنتی شد.

۲-۳. انتشار اخبار تظاهرات

فیس‌بوک و توئیتر از طریق پخش اخبار تظاهرات از قلب حوادث، مدیریت مسیرها و جمع‌آوری مشارکت‌کنندگان و پخش اخبار صوتی و تصویری از تظاهرات، به عنوان رهبرانی مجازی در هدایت معترضان و گسترش دامنه بیداری در میان جوانان تونس عمل می‌کردند. بر این اساس، کاربران شبکه‌های اجتماعی مجازی، نقش مهمی را در گردش اطلاعات و اخبار ایفا کردند. کاربران، از منابع مختلف مانند حضور در میدان حوادث و اتفاقات، شبکه‌های تلویزیونی و اخبار وب‌گاه‌ها را در صفحات خود قرار دادند و بدین ترتیب، انتشار اخبار و گردش آزادانه اطلاعات نقش مهمی را در این جهان ایفا کرد.

به واسطه فشارهای اجتماعی و هدایت افکار عمومی به وسیله شبکه‌های اجتماعی، رسانه‌های دولتی که کنترل و حذف جدی پوشش اخبار اعتراضات را در پیش گرفته بودند، مجبور به اطلاع‌رسانی و تغییر الگوی رفتاری خود در قبال معترضان شدند؛ برای مثال، شبکه‌هایی مانند "العریبه" یا "فرانس ۲۴" که حامی جدی دولت تونس بودند، بعد از جریان و گردش آزادانه اطلاعات در فضای مجازی، وارد این چرخه اطلاع‌رسانی شدند. البته دولت تونس از همان ابتدا پایگاه‌های خبری مخالف و شبکه‌های اجتماعی اینترنتی - مانند فیس‌بوک - را پالایش کرد؛ ولی با وجود فناوری‌های گسترده، این پالایش موفقیتی را در پی نداشت.

۳-۳. افزایش گردش اطلاعات

کاربران شبکه‌های اجتماعی مجازی، نقش مهمی را در گردش اطلاعات و اخبار ایفا می‌کنند؛ برای مثال، واکنش تونس‌ها به فیس‌بوک بسیار حیرت‌انگیز است که این امر نقش این شبکه اجتماعی را در گردش اخبار نشان می‌دهد.

روند تحولات تونس نشان می‌دهد که رسانه‌ها و به ویژه اینترنت، چارچوب فعالیت‌ها و اعتراضات سیاسی هستند. تغییرات سیاسی و اجتماعی را نمی‌توان به رسانه‌ها تقلیل داد، اما می‌توان گفت که بدون رسانه‌ها نیز، هر تلاشی برای کسب قدرت و اعمال آن، از موفقیتی برخوردار نیست. گردهمایی‌های توده‌ای و تظاهرات خیابانی از روش‌های اصلی اقدامات سیاسی در تونس به حساب می‌آیند، اما بسیاری از این روش‌های سیاسی چهره به چهره به عنوان نمایی برای قدرت، از طریق رسانه‌های اجتماعی هماهنگ می‌شوند. در دنیایی که مجاری ارتباطی و تعاملی افراد، دیگر در چارچوب جهان فیزیکی و محدودیت‌های ناشی از آن نیست، شبکه‌های اجتماعی تبدیل به محملی برای اطلاع‌رسانی، فراخوانی برای تظاهرات و

گردش اطلاعات شده‌اند. حتی بسیاری از رسانه‌های سنتی نیز اخبار و اطلاعات خود را از رسانه‌های نوین مثل اینترنت دریافت می‌کنند.

بعد از آنکه در تونس محمد بوعزیزی (۲۶ ساله، جوان تحصیل کرده بیکار و میوه‌فروش پایتخت تونس) خود را به آتش کشید، در واقع آتشی را در دل ملت‌های تحت سلطه شعله‌ور کرد؛ تصاویر و خبرهای مربوط به این حادثه دلخراش به سرعت بر روی صفحات اینترنتی و اجتماعی به ویژه، فیس‌بوک و توئیتر منتشر شد، و آن دسته از جوانان تونسی که به فضای مجازی و اینترنت تسلط کافی داشتند، تحت تأثیر این اخبار و تصاویر قرار گرفتند و موج عظیمی از خشم و نفرت عمومی سراسر تونس را فراگرفت. در واقع، شبکه‌های اجتماعی حیاتی در عمومی‌سازی و بسیج اعتراضات ناگهانی در تونس ایفا کردند. شبکه‌های اجتماعی تبدیل به بستری برای شکل‌گیری حوزه عمومی در فضای مجازی شدند و کاربران بر اساس خواست مشترک، احساس نزدیکی و هویت همسان، از شبکه‌های اجتماعی برای گفت‌وگو و تبادل آراء، دیدگاه‌ها و اطلاعات در حوزه‌های مورد علاقه می‌کردند. شبکه‌های اجتماعی این امکان را به گروه‌های اجتماعی دادند تا علاوه بر افزایش آگاهی جوانان و اطلاع‌رسانی به سازماندهی گسترده آنان پردازند و از آنجا که گروه‌های مختلف اجتماعی برای دسترسی به اطلاعات و اخبار محدود به رسانه‌های سنتی نبودند، شبکه‌های اجتماعی به عنوان ابزاری اثرگذار در شکل‌دهی، هدایت و بسیج افکار عمومی برای تداوم اعتراض‌ها و پافشاری معترضان بر خواسته‌های خود بودند.

نتیجه‌گیری

در انقلاب تونس، شبکه‌های اجتماعی مجازی به عنوان ابزاری مهم در ایجاد و تقویت روابط میان معترضان، اظهار وفاداری و هماهنگی میان معترضان نقش مهمی را ایفا کردند. شبکه‌های اجتماعی، شکل‌گیری احساس مثبت نسبت به تغییرات سیاسی را در میان جوانان تونسی تقویت کرده و احساس مثبتی به آنان در مشارکت در بیداری و انقلاب می‌داد. در واقع، نگرش مثبت جوانان تونسی نسبت به تغییر شرایط سیاسی کشور، به واسطه اطلاعاتی بود که از طریق شبکه‌های اجتماعی به دست می‌آوردند. ارتباطات افراد در شبکه‌های اجتماعی بیانگر آن بود که افراد از تغییر سیاسی حمایت می‌کنند و حتی پالایش و کنترل ارتباطات مبتنی بر اینترنت نتوانست مردم را از ادامه اعتراض و بیداری بازدارد.

سخن محوری پژوهش حاضر این نیست که فناوری‌های اطلاعاتی مثل اینترنت، علت اصلی وقوع تغییرات سیاسی و اجتماعی در کشورهاست بلکه فناوری‌های اطلاعاتی، نقشی تسهیل‌کننده و بسترساز را در وقوع تغییرات ایفا می‌کنند. بدیهی است که ذهنیت منفی مردم نسبت به طبقه حاکم و نارضایتی مردم از شرایط اقتصادی و سیاسی، مهم‌ترین عوامل اعتراض‌ها و تظاهرات در تونس محسوب می‌شوند، اما ظهور رسانه‌های جدید امکان کنترل و سرکوب

اعتراض‌ها به وسیله دولت را محدود کرده و فضای مانوری معترضان برای هماهنگی و برگزاری تظاهرات را تقویت کرده است. فناوری‌های اطلاعاتی با ارتقای توانمندی‌ها و مهارت‌های ارتباطی و ظرفیت‌های هماهنگی افراد، فارغ از محدودیت‌ها و موانع جهان فیزیکی این امکان را به افراد می‌دهند تا بتوانند اهداف، خواسته‌ها و آرزوهای خود را با دیگر هم‌نوعان به اشتراک بگذارند و با تشکیل اجتماعات مجازی و احساس وجود جمعی مشترک، هرچند مجازی، فشارها برای وقوع تغییرات را تشدید کنند. بر این اساس، شبکه‌های اجتماعی مجازی، یکی از مهم‌ترین عوامل تسهیل‌کننده و شتاب‌بخش در انقلاب تونس از طریق اطلاع‌رسانی، هماهنگی میان معترضان و فراخوانی برای تظاهرات محسوب می‌شوند.

پی‌نوشت‌ها

۱. در سال ۲۰۰۳ با شعار مکانی برای دوستان راه‌اندازی شد و ۲۹۰ میلیون کاربر دارد. کاربر می‌تواند با فضایی اختصاصی که در اختیار دارد، عکس‌ها، متن‌ها و سلايق خود را با شبکه‌ای در حال گسترش از دوستان به اشتراک بگذارد.
۲. سال ۲۰۰۴ در دانشگاه هاروارد راه‌اندازی شد که به افراد اجازه می‌دهد تا اطلاعات خود را با یکدیگر به اشتراک بگذارند.
۳. شرکتی رسانه‌ای که توسط کاربران اداره می‌شود. در این پایگاه افراد تصاویر ویدئویی حقیقی خود را با دیگران به اشتراک می‌گذارند و موارد ارائه شده توسط دیگران را از سرتاسر جهان روی شبکه اینترنت مشاهده می‌کنند.
۴. در سال ۲۰۰۶ با سه هدف راه‌اندازی شد: یک. ایجاد روش ارزان‌تر و آسان‌تر برای فرستادن پیامک به تعداد زیادی از افراد به منظور استفاده در تبلیغات و ارتباطات اجتماعی؛ دو. استفاده از فرهنگ دنبال کردن دیوانه‌وار افراد معروف (Obsession Celebrity) که در کشورهای غربی به صورت هدفمند تبلیغ می‌شود و سه. عادت دادن مردم به اینکه کارهای روزمره و معمولی خود را لحظه به لحظه گزارش دهند. بدین ترتیب، اطلاعات وسیع و دست‌نیافتنی از راه‌های معمولی در این پایگاه جمع‌آوری می‌شود و در اختیار سازمان‌های اطلاعاتی غربی قرار می‌گیرد.

منابع

- اباذری یوسف. *خرد جامعه‌شناسی*، نشر طرح نو، ۱۳۷۷
- سورین، ورنر و تانکارد، جیمز. *نظریه‌های ارتباطات*، ترجمه علیرضا دهقان، انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۸۹.
- دالگران، پیتر. *تلویزیون و گستره عمومی (جامعه مدنی و رسانه های همگانی)*، ترجمه مهدی شفقتی، انتشارات سروش، ۱۳۸۰.
- کاستلز، مانوئل. *عصر اطلاعات: اقتصاد، فرهنگ و جامعه*. ترجمه احمد علیقلیان و افشین خاکباز، طرح نو. ۱۳۸۴.
- لیتل استیفن جان، *نظریه‌های ارتباطات*، ویراسته علی قاسم نژاد جامعی، سیدمرتضی نور بخش / سید اکبر میر حسینی، جنگل، ۱۳۸۴
- مک لوهان، مارشال. "وسيله، پیام است"، ترجمه تقی مایلی، فرهنگ و زندگی، ش ۸، ۱۳۵۱.
- هابرماس، یورگن. *تحول ساختاری حوزه عمومی*، ترجمه جمال محمدی، نشر افکار، ۱۳۸۴.
- نوذری، حسینعلی. *بازخوانی هابرماس*، انتشارات نشر چشمه، ۱۳۸۱.

- Boughelaf, Jamila. *Mobile phones, social media and the Arab Spring*, 2011, at: <http://credemus.org/images/stories/reports/mobile-phones-and-the-arab-spring.pdf>.
- Cavelty, M. D. *Cyber-Security and Threat Politics; US efforts to secure the information age*, New York: Routledge, 2008.
- Comminos, Alex. *Twitter revolutions and cyber crackdowns*, 2011, at: http://www.apc.org/en/system/files/AlexComminos_MobileInternet.pdf
- Everard, J. *Virtual states: the Internet and the boundaries of the nation-state*, New York: Routledge, 2000.
- Facebook Usage: *Factors and Analysis*, at: <http://www.wamda.com/web/uploads/resources/ASMR-Final-May-8-high.pdf>
- Facebook Usage: *Factors and Analysis*, at: <http://www.wamda.com/web/uploads/resources/ASMR-Final-May-8-high.pdf>
- <http://www.gallup.com/poll/145883/Egyptians-Tunisians-Wellbeing-Plummets-Despite-GDP-Gains.aspx>
- http://jrnetsolsserver.shorensteincenete.netdna-cdn.com/wp-content/uploads/2011/08/DSG_Arab_Social_Media_Report_No_2.pdf
- Lyon, D. *Cyberspace sociality: controversies over computer-mediated relationships*, in: B. D. Loader, *The Governance of Cyberspace: Politics, technology and global restructuring*, New York: Routledge, 1997.
- Martinez, A. & Ronfeldt, D. *A Comment on the Zapatista Netwar*, in: J. Arquilla, & D. Ronfeldt (eds), in: *Athena's Camp: Preparing for Conflict in the Information Age*, Santa Monica: Rand Corporation, 1997.
- Mesko, G. *Perceptions of Security: Local Safety Councils in Slovenia*. in: U. Gori, & I. Paparella, *Invisible Threats: Financial and Information Technology Crimes Against National Security*, Netherlands: IOS Press, 2006.
- Rosenau, J. N. *Distant Proximities: Dynamics Beyond Globalisation*. New Jersey: Princeton University Press, 2003.
- Raouf, Rami. *Egypt: Security Department to Monitor Facebook and Support the Government*, Global Voices, August 29, 2010, <http://advocacy.globalvoicesonline.org/2010/08/29/egypt-security-department-to-monitor-facebook-and-support-the-government>
- Rosenau & Fagen, M. W. *A New Dynamism in World Politics; Increasingly Skillful Individuals?*, *International Studies Quarterly*, Vol.41, No.4, 1997, pp.655-686.
- Stepanova, Ekaterina. *The Role of Information Communication Technologies in the Arab Spring*, 2011, at: http://www.gwu.edu/~ieresgwu/assets/docs/ponars/pepm_159.pdf